

Kun je stoppen met denken?

Lesmethode filosoferen met groep acht

Heleen Booy

Voorwoord

Dit is bijlage 8 bij de scriptie *Filosoferen op de basisschool – de ontwikkeling van een lesmethode voor verschillende leeftijdsgroepen*. Het bevat acht filosofielessen voor groep acht. De lessen zijn getest, uitgebreid geëvalueerd, en aan de hand daarvan aangepast. Het doel hierbij was een lesmethode te ontwikkelen die aansluit bij de interesses en capaciteiten van groep acht (qua onderwerpen, vragen die gesteld worden, en werkvormen), en die bovendien goed gebruikt kan worden door een basisschoolleerkracht zonder filosofische achtergrond.

Voor de scriptie zie <https://www.illc.uva.nl/Research/Publications/Reports/MoL-2013-22.text.pdf>

Voor de lesmethode filosoferen met groep vier (*Kunnen dieren denken?*) zie <http://www.illc.uva.nl/Research/Publications/Reports/MoL-2013-22.appendix 7.pdf>

Voor informele beschrijvingen van uitgevoerde lessen zie de blog van de auteur <https://kunnendierendenken.wordpress.com/>

Indien u gebruik maakt of wil maken van de filosofielessen in deze methode, gelieve contact op te nemen met de auteur, Heleen Booy: heleenbooy@hotmail.com

De afbeelding op de voorpagina is van Antoine de Saint-Exupéry, schrijver en illustrator van *De kleine prins* (*Le Petit Prince*, Gallimard, 1943).

Inhoudsopgave

Introductie	4
<i>Waarom</i> filosoferen met kinderen?.....	4
<i>Hoe</i> filosofer je met kinderen van groep acht?	4
Les 1: Denken – Kunnen dieren denken?	6
Les 2: Geluk – Wat is het verschil tussen blij zijn en gelukkig zijn?.....	13
Les 3: Oneindigheid – Hoeveel is oneindig + 1?.....	17
Les 4: Democratie – Hebben kinderen betere ideeën voor de school dan volwassenen? 23	
Les 5: Morele dilemma's – Mag een arme man een brood stelen voor zijn kinderen?.....	29
Les 6: Gedachten – Kun je stoppen met denken?.....	35
Les 7: Mens vs. Robot – Kan een robot <i>echt</i> bang zijn?	38
Les 8: De dood – kunnen we ooit weten wat er na de dood is?	43

Introductie

Dit is een lesprogramma voor een introductie *filosofie voor kinderen* voor groep acht op de basisschool. Het bevat acht lessen van 40 of 45 minuten. Elke les draait om een thema (zoals oneindigheid, denken, geluk) en bevat verschillende interactieve elementen. Het is bij filosofie belangrijk dat de kinderen actief meedenken, goed luisteren, en constructief op elkaar reageren. Om die reden zijn leselementen vaak in de vorm van een spel, waarmee de leerlingen gestimuleerd worden hun ideeën en meningen te geven, en op elkaar te reageren. Hun gedachten en argumenten vormen de basis van de les; als leerkracht geef je enkel aanzet tot discussie en uitleg bij het spel, en coördineer je de activiteiten.

Waarom filosoferen met kinderen?

Bij het filosoferen met kinderen worden vragen gesteld die geen eenduidig antwoord hebben. Door hier gezamenlijk bij stil te staan, en kinderen volledig de ruimte te geven voor het zelfstandig ontdekken van een antwoord en het samen reflecteren op elkaars ideeën, kan het bijdragen aan de ontwikkeling van kritisch- en creatief-denkvaardigheden. (Zie de scriptie voor een uitgebreide uitleg.)

Hoe filosofer je met kinderen van groep acht?

1. Volg de interesses van de groep. Sommige kinderen uit groep acht zijn al veel aan het filosoferen. Wanneer je ruimte geeft aan hun eigen vragen en onderwerpen wordt hun natuurlijke neiging tot filosoferen gestimuleerd, en zullen ze inzien dat denken buiten de kaders van schoollessen waardevol is. Bovendien zullen kinderen zich serieus genomen wanneer hun opmerking of vraag eruit gepikt wordt voor een les of gesprek.
2. Geef de kinderen ook expliciet een rol in het verloop van de lessen, en van de lessenreeks. Neem regelmatig (elke les aan het einde) de tijd om te vragen of zij nog vragen of onderwerpen hebben die ze graag in de filosofieles zouden willen behandelen.
3. Laat de kinderen aan het woord; als leerkracht stel je vragen, en geef je kinderen de beurt. Laat je eigen mening dus achterwege. Hierdoor geef je kinderen de volledige ruimte om hun eigen mening te vormen, en zullen ze zich niet laten leiden door verwachtingen of gewenste antwoorden. Dit betekent ook dat je meningen van kinderen op een gelijke manier beoordeelt.
4. Spring niet te snel van de ene naar de andere vraag: kinderen in groep acht willen graag hun mening uiten en die van anderen horen. Alleen als er langer bij een vraag stil wordt gestaan kan een gesprek zich goed ontwikkelen.
5. Kinderen in groep acht hebben soms hulp nodig bij het vinden van structuur in hun gedachten. Ze kunnen moeite hebben met het verwoorden van abstracte ideeën, en zijn geneigd deze duidelijk te maken door voorbeelden te noemen. Als leerkracht kun je de leerlingen helpen hun punt nauwkeurig te formuleren door hierbij sturende vragen te stellen.

6. Reflecteer af en toe op het filosoferen, en vraag wat ze denken dat filosofie is, wat ze hebben geleerd bij een les, en waarom het bij filosofie belangrijk is een mening te beargumenteren. Zo weet je als leerkracht hoe kinderen een filosofieles ervaren, en zullen de kinderen zich bewuster worden van het doel van filosofie

In de beschrijving van de lessen wordt uitleg van de leerkracht aan de klas *schuingedrukt* weergegeven. Dit kan dus worden gezien als een soort script. Lesmateriaal (werkbladen, vragenkaartjes, enzovoorts) van les volgen telkens direct na die les.

Verder wordt, om leesbaarheid te bevorderen, overal waar 'hij' (hem) staat 'hij of zij' ('hem of haar') bedoeld.

Les 1: Denken – Kunnen dieren denken?

Introductie voor de leerkracht:

In deze les staan we eerst tien minuten stil bij *filosofie*. Wat is het, en wat doen we in filosofielessen? Kent iemand al een filosofische vraag – een vraag waar geen eenduidig antwoord op is? Dit onderdeel is ook nuttig wanneer kinderen al bekend zijn met filosofie. Het kan immers nooit kwaad om hier even op te reflecteren. Vervolgens gaan we over op het onderwerp van de les: denken.

Iedereen zal het eens zijn dat mensen denken. Maar wat is dat eigenlijk: denken? In deze les staan we bij deze vraag stil door ons af te vragen of verschillende dieren denken, en of robots of iPhones misschien ook denken. Hierdoor ontstaan wellicht automatisch criteria voor ‘denken’.

Lesopbouw:

0-10 min	Introductie filosofie
10-15 min	Inleiding les denken
15-25 min	Groepsopdracht: wat denkt wel, en wat denkt niet?
25-35 min	Nabespreken groepsopdracht
35-40 min	Reflectie

Vorbereiding:

- Print A3'tjes van het werkblad (p. 10), voor elk groepje van 3
- Print kaartjes (p. 11-12), voor elk groepje van 3.
- Zorg dat er per drietal een prittstift aanwezig is.

1. Introductie filosofie (0-10 minuten)

We maken eerst kennis met filosofie. Ook als kinderen al bekend zijn met filosofie, is het goed om hier nog even op te reflecteren.

- Wie weet er wat *filosofie* is?
- Wie heeft er al een idee van wat we bij filosofielessen gaan doen?

Als ze dit niet (goed) weten, kun je uitleggen: bij filosofie gaan we samen nadenken over vragen waar geen eenduidig antwoord op bestaat.

- Wie weet er een filosofische vraag?

Of, als dat te moeilijk is:

- Wie kan er een vraag bedenken waar geen eenduidig antwoord op is?
 - o Hoe ziet een gedachte eruit?
 - o Kunnen dieren denken?
 - o Gaat de tijd oneindig lang door?
 - o Wat is *geluk* precies?

2. Inleiding les denken (10-15 minuten)

Vandaag gaan we het hebben over *denken*. Het is moeilijk om erachter te komen wat denken precies is.

- Heeft iemand daar al meteen een idee over: wat is denken eigenlijk?

Verder kunnen de volgende vragen nog worden gesteld, afhankelijk van hoe het gesprek verloopt:

- Waarom is het moeilijk uit te leggen wat denken is?
- Kunnen dieren denken?
 - o Welke wel, welke niet, hebben kinderen daar criteria voor?
 - o Zijn anderen het eens met die criteria?
- Kunnen baby's denken? Of moeten ze dat nog leren?
 - o Wanneer is dan het moment dat ze *wel* kunnen denken?

Het is waarschijnlijk best moeilijk om zomaar uit te leggen wat *denken* is. We gaan nu beter over dit begrip nadenken met een groepsopdracht.

3. Groepsopdracht: wat denkt wel, en wat denkt niet? (15-25 minuten)

Elk drietal krijgt een A3-vel, met twee vlakken en een vraagtekenvakje – te vinden op de volgende pagina (10). Boven het ene vlak staat 'dit kan denken', boven het andere vlak staat 'dit kan niet denken'.

Ook krijgt elk drietal een stapeltje van 15 plaatjes (ook te vinden op de volgende pagina(11-12)), met de gedekte kant naar boven. Dit zijn plaatjes van:

- Een chimpansee
- Een computer
- Een robotje
- Een iPhone
- Een boom
- Een baby

- Een vogel
- Een mier
- Een volwassen mens
- Een blindegeleidehond
- Een vis
- Een olifant
- Een rekenmachine
- Een steen
- Een schaakrobot

Uitleg van de opdracht:

In je groepje bespreek je per kaartje of je vindt dat het kan denken of niet. Let op: je mag niet zomaar zeggen “dat denk ik gewoon”; je moet echt goed nadenken en aan de anderen uitleggen *waarom* je dat denkt. Als iedereen het eens is, plak je het plaatje op het blad, aan de kant die je net besloten hebt. Als niet iedereen het eens is, praat dan verder met elkaar, en kijk of je er alsnog uit komt. Alleen wanneer je het echt niet eens wordt, leg je het plaatje op de vraagtekenstapel.

Als je als groepje al klaar bent, dan kun je eerst de kaartjes op het vraagteken nog eens met elkaar bespreken.

4. Nabespreken groepsopdracht (25-35 minuten)

Als iedereen klaar is, nemen we samen een paar uitkomsten door. Neem de plaatjes die moeilijk leken voor de kinderen. De volgende vragen kunnen gesteld worden bij de bespreking:

- Welk groepje heeft besloten dat [de mier / de iPhone / ...] *niet* kan denken?
- Waarom denken jullie dat [de mier / de iPhone / ...] niet kan denken? (Heeft iedereen dezelfde redenen, of sommigen ook andere?)
 - o Vinden anderen dat een goede reden?
- Wie heeft besloten dat [de mier / de iPhone / ...] *wel* kan denken? Waarom?
 - o Vinden anderen dat een goede reden?
- Wie heeft dit plaatje op de vraagtekenstapel gelegd? Waarom?
 - o Zijn jullie overtuigd door argumenten van andere groepjes?
- Zijn er groepjes die hun antwoord willen herzien? Waarom?

5. Reflectie (35-40 minuten)

De les kan afgesloten worden met één van de volgende vragen:

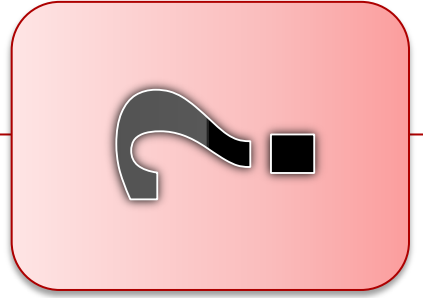
- Wat is precies het verschil tussen de dingen aan de linkerkant van het blad, en de dingen aan de rechterkant?
- Wat heb je vandaag geleerd?

- Hoe kan het dat niet elk groepje dezelfde antwoorden geeft?

Op de volgende pagina's staat het materiaal voor de opdracht. Elk groepje van twee of drie krijgt een A3 van het blad op de volgende pagina, en ze krijgen de kaartjes die op de pagina's erna weergegeven zijn.

Dit denkt

Dit denkt niet

Chimpansee

Computer

Blindegeleidehond

Boom

Robot

Mens

Vis

Steen

Baby

Schaakrobot

Olifant

Rekenmachine

i-Phone

Vogel

Mier

Les 2: Geluk – Wat is het verschil tussen blij zijn en gelukkig zijn?

Introductie voor de leerkracht:

Wat maakt een mens gelukkig? Is dat voor iedereen hetzelfde, of verschilt dat? En wat is geluk eigenlijk – is het hetzelfde als blijdschap, of is het iets wat *dieper* gaat? Hoe verwoorden we dat verschil? In deze les gaat groep acht nadenken over deze vragen, aan de hand hun eigen ervaringen, en van een stellingenspel.

Lesopbouw:

0-20 min Introductie: wat is het verschil tussen blijdschap en geluk?

20-35 min Stellingenspel

35-40 min Reflectie

Vorbereiding:

- Print voor elk kind een werkblad (A5, zie p. 16)

1. Introductie (0-20 minuten)

Reflecteer op vorige week: wie weet nog waar we het over hadden?

Vandaag gaan we het hebben over *geluk*. Voordat we beginnen met het klassikale gesprek, mag iedereen voor zichzelf het werkblad invullen. Hierop moeten ze invullen waarvan ze *blij* worden, waarvan ze *gelukkig* worden, en waarvan ze *blij* worden.

Daarna mag iedereen in tweetallen even overleggen over wat je hebt ingevuld, en welk verschil jullie zien tussen dat wat je *links*, en dat wat je *rechts* op hebt geschreven.

We gaan nu klassikaal verder. Deel het bord op in tweeën, en schrijf boven de ene helft 'blij', en boven de andere helft 'gelukkig'.

- Wie kan mij voorbeelden geven van wat je aan de linkerkant (blij) hebt geschreven? (Schrijf dit op het bord)
- En voorbeelden van wat je aan de rechterkant (gelukkig) hebt opgeschreven?
- Wat hebben jullie in de tweetallen waargenomen over het verschil tussen links (blij) en rechts (gelukkig)?
- Zien we een verschil tussen dat wat links op het bord staat (blij) en rechts (gelukkig)?

2. Stellingenspel (20-35 minuten)

We gaan nu verder over geluk nadenken met een stellingenspel. We schuiven de tafels en stoelen even aan de kant, zodat er een grote ruimte in het lokaal vrij is. Het klaslokaal wordt met een lijn/touw opgedeeld in twee helften: EENS en ONEENS. Uitleg van het stellingenspel:

Ik lees telkens een stelling voor, en jij mag voor jezelf bedenken of je het daarmee *eens* bent of *niet*, maar het kan ook dat je het er een klein beetje mee eens bent, en een klein beetje oneens.

- Eens? Loop dan rustig naar het *eens*-vak
- Oneens? Loop dan rustig naar het *oneens*-vak
- Als je het een beetje eens, een beetje oneens bent, of als je twijfelt, zet dan één been in het *eens*-vak, en één been in het *oneens*-vak.

Tijdens het gesprek kan het best zijn dat je overtuigd raakt door iemand in een ander vak. Loop dan over!

De stellingen zijn (en deze hoeven natuurlijk niet allemaal behandeld worden, maar neem die stellingen die de kinderen aanspreken, of die op dat moment in de discussie passen):

- Iedereen is wel eens ongelukkig.
- Als je hard moet lachen, dan ben je gelukkig.
- Als je de hele dag televisie mag kijken, dan ben je gelukkig.
- Ik ben gelukkig als ik in mijn eentje een boek lees.
- Als je alles hebt wat je wilt, dan ben je gelukkig.
- Ik word gelukkig als ik iets leuks of iets goeds doe voor iemand anders.
- Als je arm bent, kun je niet gelukkig zijn.
- Als je heel veel vriendjes en vriendinnetjes hebt, dan ben je gelukkig.
- Als je steenrijk bent, kun je niet gelukkig zijn.
- Als je heel mooi bent, dan ben je gelukkig.
- Ik ben gelukkiger als ik samen met andere mensen ben.
- Je kunt tegelijkertijd gelukkig en verdrietig zijn.
- Als al je wensen uitkomen, dan ben je gelukkig
- Iedereen wordt van dezelfde dingen gelukkig.
- Alles wat ik doe, doe ik eigenlijk alleen maar om gelukkiger te worden (naar school gaan, eten, met iemand spelen, een cadeautje kopen voor mijn moeder...).
- Geluk heb je zelf in de hand.
- Je moet hard je best doen om gelukkig te zijn.
- Mensen die alleen maar ongelukkig zijn, kunnen daar niks aan doen.

Neem telkens twee kinderen uit de klas die van mening verschillen. Vraag hen allebei naar hun motivatie. Hier kan een gesprek uit ontstaan:

- Kun je je indenken in de mening van de ander? Waarom heb jij een *andere* mening?
- Zijn er andere kinderen die nu argumenten hebben gehoord, waardoor ze over willen lopen?

3. Reflectie (35-40 minuten)

- Hebben we nu een beter idee van wat het verschil tussen geluk en blijdschap is? Wie kan dat verwoorden?
- Wat hebben jullie geleerd vandaag?

Op de volgende pagina's staat het materiaal voor de opdracht. Elk kind krijgt een A5-je.

Dit maakt mij blij:

Dit maakt mij gelukkig:

Dit maakt mij blij:

Dit maakt mij gelukkig:

Les 3: Oneindigheid – Hoeveel is oneindig + 1?

Introductie voor de leerkracht:

Kinderen van deze leeftijd zijn gefascineerd door het heelal: is dat oneindig? Zou dat überhaupt kunnen? Aan de andere kant: hoe kan er een einde aan zitten, want wat is *daarachter* dan?

In deze les staan we op verschillende manieren stil bij oneindigheid: eerst beginnen we met een brainstorm, door simpelweg te vragen ‘waar denk je aan, bij oneindigheid?’. Daarna gaan de kinderen in groepjes werken, waarbij ze aan de hand van kaartjes nadenken over verschillende vragen. Aan het einde staan we stil bij het verhaal van Achilles en de Schildpad, waar een oneindige *redenering* wordt gemaakt (dit is Zeno’s paradox).

De les kan ook worden opgesplitst: Zeno’s paradox kan apart worden behandeld. Zo kan er voor elk onderdeel wat meer tijd worden genomen.

Lesopbouw:

0-10 min	Introductie
10-20 min	Mindmaps maken: heelal of getallen
20-30 min	Nabespreking mindmaps
30-40 min	Zeno’s paradox
40-45 min	Reflectie

Vorbereiding:

- Zorg voor een A3-vel voor elk drietal
- Maak / print voor elk drietal een set kaartjes (zie p. 21-22)

1. Introductie (0-10 minuten)

Reflecteer op vorige week: wie weet nog waar we het over hadden?

Vandaag gaan we het hebben over *oneindigheid*. Oneindigheid is iets dat moeilijk te bevatten is. Laten we daarom eerst de ideeën die we hebben bij oneindigheid opschrijven.

- Waar denk je aan, bij oneindigheid?

Schrijf de antwoorden die uit de klas komen, op het bord. Er kan hier al een filosofisch gesprek ontstaan. Je kunt bijvoorbeeld vragen “denkt iedereen dat dat oneindig is?”.

We gaan nu in groepjes nadenken over oneindigheid, door mindmaps te maken. Laat iemand eventueel uitleggen wat een mindmap is, of leg het zelf uit.

2. Mindmaps maken (10-20 minuten)

Maak groepjes van drie. Uitleg opdracht:

Elk groepje kiest één onderwerp: heelal, of getallen. (Dat mogen ze zelf kiezen)
Op een A3-vel gaan jullie een mindmap maken van dat onderwerp. In het midden schrijf je het onderwerp groot op. Elk groepje krijgt een aantal vragenkaartjes bij het onderwerp (p. 21-22). Neem telkens om de beurt een kaartje van de stapel, lees hem voor aan je groepsgenoten, en bespreek samen hoe jullie de vraag zouden beantwoorden. Vervolgens mag je de leukste vragen opplakken of opschrijven, en daaromheen opschrijven of tekenen hoe jullie die vraag zouden beantwoorden. Natuurlijk mag je zelf ook nog vragen bedenken, of ideeën opschrijven.

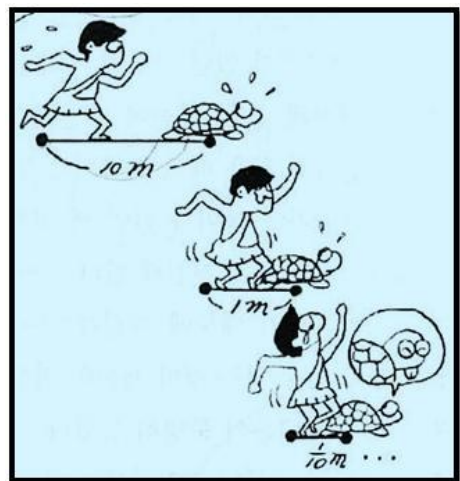
3. Nabespreking mindmaps (20-30 minuten)

In het klasgesprek bespreken we de opdracht na. Per groepje kun je vragen:

- Wat vonden jullie de leukste vraag?
- Waarom vonden jullie die vraag interessant?
- Hoe hebben jullie die vraag beantwoord? Wat hebben jullie opgeschreven?
- Heeft een ander groepje die vraag anders beantwoord?

4. Zeno's paradox (30-40 minuten)

Als laatst lezen we een verhaal, van Achilles en de schildpad. Dit verhaal is verzonnen door een oude Griek, Zeno, die leefde van 490 tot 430 voor Christus. Dat is dus bijna 2500 jaar geleden, maar nog steeds interessant! Lees voor:

De schildpad daagde Achilles uit voor een hardloophwedstrijd. Hij beweerde dat hij zou winnen als Achilles hem een kleine voorsprong gaf. Achilles moest lachen, want hij was

natuurlijk een machtige strijder, supersnel, terwijl de Schildpad zwaar en langzaam was.

"OK. Hoeveel voorsprong?" vroeg hij de Schildpad.

"Tien meter," antwoordde deze. Achilles lachte harder dan ooit.

"Dan ga jij zeker verliezen, vriend" vertelde hij de Schildpad, "maar laten we vooral rennen, als je dat graag wilt."

"Je vergist je" zei de Schildpad, "ik ga sowieso winnen, en ik kan het je met een eenvoudige redenering bewijzen.""

"Kom op dan," antwoordde Achilles, die al iets minder vertrouwen voelde dan eerst. Hij wist dat hij de superieure atleet was, maar hij wist ook dat de Schildpad een scherper verstand had, en dat hij al vaak een discussie met hem had verloren.

"Stel," begon de Schildpad, "dat jij me een voorsprong van 10 meter geeft. Zou jij zeggen dat je die 10 meters tussen ons snel kunt afleggen?"

"Supersnel," bevestigde Achilles.

"En hoeveel meter heb ik in die tijd afgelegd, denk je?"

"Misschien een meter - niet meer," zei Achilles na even nagedacht te hebben.

"Zeer goed," antwoordde de Schildpad, "dus, nu is er een meter afstand tussen ons. En zou je die achterstand snel inhalen?"

"Extreem snel inderdaad!"

"En toch zal ik in die tijd weer iets verder zijn gelopen, zodat jij DIE afstand moet inhalen, toch?"

"Eeh, ja" zei Achilles langzaam.

"En terwijl je dat doet, zal ik weer een stukje verder zijn gelopen. Kortom, jij moet *steeds* een nieuwe achterstand inhalen" ging de Schildpad stug door.

Achilles zei niets.

"En zo ziet u, elke periode dat jij bezig bent uw achterstand in te halen zal ik gebruiken om een nieuwe afstand, hoe klein ook, aan die achterstand toe te voegen."

"Daar valt geen speld tussen te krijgen," antwoordde Achilles.

"Je zal me dus nooit in kunnen halen" besloot de Schildpad.

"Je hebt gelijk, zoals altijd," besloot Achilles droevig - en gaf de race gewonnen.

Ze gaan de race nu niet meer lopen, omdat ze hebben beredeneerd dat de schildpad *hoe dan ook* gaat winnen. Samen proberen we erachter te komen hoe de redenering van de schildpad lijkt te kloppen, terwijl Achilles waarschijnlijk toch zou winnen, als ze de race gingen lopen:

- Wie van jullie kan nog eens uitleggen wat de redenering van de schildpad is?
- Stel dat ze de race toch gaan lopen, zou de schildpad inderdaad winnen?
- Wat klopt er dan niet aan de redenering?
 - o (Achilles loopt sneller dan de schildpad; snelheid is gedefinieerd in termen van *afstand en tijd*, terwijl de schildpad alleen maar de *afstand* in acht neemt.)
 - o (Een oneindige som kan een eindig resultaat hebben.)

4. Reflectie (40-45 minuten)

- Gaan we ooit tot een antwoord op de vragen komen?
- Welke vraag, of welk onderwerp vond je het leukst van vandaag?
- Wat heb je geleerd vandaag?

Op de volgende pagina's staat het materiaal voor de opdracht. Elk groepje van drie krijgt een A3-vel, en ze krijgen een set kaartjes. Ze mogen kiezen tussen kaartjes over het *heelal* (p. 21), of kaartjes over *getallen* (p. 22).

Denk je dat het heelal oneindig is?

Wist je dat... het heelal ongeveer 13,7 miljard jaar oud is?

Wat was er 14 miljard jaar geleden dan?

Het moet toch ergens stoppen?

Een oneindig heelal...

Kun je het je voorstellen?

Een oneindig heelal... is de cito-toets dan nog wel belangrijk?

Wist je dat... wetenschappers niet weten of het heelal oneindig is?

Hoe zouden ze daarachter kunnen komen?

Als het heelal oneindig is, zijn er dan ook oneindig veel sterren en planeten?

Hoeveel is ontelbaar + 1 ?

Wist je dat... een 1 met
googol nullen, een
googolplex wordt
genoemd?

Kun je je voorstellen hoe
groot dat getal is?

Tot hoe ver kun je tellen?
En wat komt daarna?

Zijn de zandkorrels op
het strand ontelbaar?

Hoeveel nullen heeft
ontelbaar?

Wist je dat... een 1 met
honderd nullen, een
googol wordt genoemd?
Kun je je voorstellen hoe
groot dat getal is?

Zijn de haren op je hoofd
ontelbaar?

Is 2x oneindig nog groter
dan oneindig?
Hoe kan dat?

Les 4: Democratie – Hebben kinderen betere ideeën voor de school dan volwassenen?

Introductie voor de leerkracht:

In deze les wordt een democratie nagebootst: groepjes van drie kinderen vormen partijen, die allemaal kans maken gekozen te worden als nieuwe directie van de school. De groepjes moeten dus eerst goed nadenken over *hun* ideeën voor de school, die ze straks gaan presenteren aan de klas. Als elk groepje hun ideeën heeft gepresenteerd, mag er gestemd worden; het groepje met de meeste stemmen wint. Hun werkblad wordt doorgegeven aan de echte directeur/directrice.

Op deze manier leren de kinderen niet alleen passief wat een democratie is, maar zullen ze de werking ervan *ervaren*. Ze leren samen na te denken wat ze belangrijk vinden op school, ze leren hun ideeën te presenteren aan anderen, en ze leren een weloverwogen zelfstandige keuze te maken bij het stemproces.

Er kan eventueel langer de tijd genomen worden bij de presentaties van de plannen, voor kritische vragen uit de klas.

Lesopbouw:

0-10 min	Introductie
10-20 min	In groepjes van drie: ideeën voor de school verzinnen
20-30 min	Elk groepje presenteert
30-40 min	Stemmen
40-45 min	Reflectie

Vorbereiding:

- Print voor elk groepje van drie een werkblad (zie p. 27)
- Zorg dat er per drietal een stift aanwezig is.
- Print voor elke leerling één stembriefje (zie p. 28)
- Zet een stembus klaar (dit kan een doosje zijn, of een hoge hoed o.i.d.)

1. Introductie (0-10 minuten)

Reflecteer op vorige week: wie weet nog waar we het over hadden?

Vandaag gaan we het hebben over de *democratie*.

- Wie weet er wat dat is, een democratie?

Je kunt dit nog verder toelichten:

*In Nederland worden grote beslissingen eigenlijk door iedereen genomen: het volk bepaalt. Je mag stemmen op een partij, die dan op landelijk of gemeentelijk niveau beslissingen neemt. Zij kunnen dan bepalen dat er een nieuwe school komt in Amsterdam, dat er windmolens gebouwd worden, of dat er geen sigaretten worden verkocht aan kinderen onder de 16. Een land waarin beslissingen worden genomen door partijen, die gekozen zijn door het volk, heet een **democratie**.*

We kunnen nu gezamenlijk reflecteren op de werking van een democratie:

- Vind je het een goede manier om te bepalen wat er moet gebeuren in een land: dat elke inwoner mag stemmen?
- Wie mogen er allemaal stemmen?
- Waarom jullie nog niet?
- Is dat eerlijk of oneerlijk?
 - o Zou de leeftijdsgrens opgeschoven moeten worden naar 16? 12?
 - o Of zou iedereen mogen stemmen?
- Zou je al willen stemmen?
- Stel dat je mocht stemmen, welke onderwerpen zou je belangrijk vinden?

We gaan nu een democratie in het klein spelen.

2. In groepjes van drie: ideeën voor de school verzinnen (10-20 minuten)

Uitleg:

We gaan een democratie in het klein spelen: op deze school moet een nieuwe directie worden gekozen. De directie mag belangrijke beslissingen nemen op school. Er is besloten dat kinderen in groep acht zich ook kandidaat mogen stellen voor deze directie. Met verkiezingen wordt dan bepaald wie het uiteindelijk worden.

Maar je wordt niet zomaar gekozen. Je moet wel goede ideeën hebben, willen mensen op je stemmen. Deze ideeën gaan we in groepjes van drie bedenken. Samen vorm je een *partij*. Je kan straks als partij gekozen worden.

Met je groepje ga je eerst nadenken over wat je zou doen of veranderen als je directeur van de school was. Alle goeie ideeën mag je, duidelijk met stift, op het werkblad (p. 27) schrijven. Je mag ook een partijnaam verzinnen voor jouw groepje.

Daarna gaat elk groepje zijn plannen presenteren, en kun je voor jezelf bedenken van

welk groepje je de ideeën heel goed vond. Dan gaan we allemaal stemmen (niet op jezelf), en het groepje met de meeste stemmen wordt de directeur!

Met je groepje ga je nu dus nadenken over goeie ideeën, zodat jullie straks zoveel mogelijk stemmen krijgen! (Je kunt het aantal ideeën beperken tot twee of drie).

Let op (dit is belangrijk om te vermelden!): de ideeën moeten serieus zijn, en ze moeten ook echt mogelijk zijn!

Misschien willen ze voorbeelden van ideeën: technieklessen op school, een basketbalnet op het schoolplein, schooluniformen.

Maak groepjes van drie, voorzie elk groepje van één werkblad (zie p. 27) en een stift, en loop langs de groepjes voor hulp.

3. Elk groepje presenteert (20-30 minuten)

De groepjes mogen nu één voor één de plannen voor de klas presenteren. De werkbladen worden naast elkaar op het bord gehangen. Leg uit: *Overtuig de anderen dat jullie ideeën heel goed zijn! Want je wil natuurlijk dat ze straks op jullie gaan stemmen! En, als een ander groepje aan het vertellen is, dan moet je goed luisteren, omdat je wil uitvinden op wie je straks wil stemmen.*

Vraag bij de presentaties, wanneer nodig, *waarom* ze een punt belangrijk vinden.

Er kan voor dit onderdeel langer de tijd genomen worden. Er kunnen immers kritische vragen gesteld worden door de kinderen. Hier kun je ze eventueel de ruimte voor geven, telkens nadat een groepje heeft gepresenteerd. Als er niet veel respons komt bij de vragenruimte, kun je ook zelf een vraag stellen. Wanneer een groepje bijvoorbeeld opschrijft 'meer schoolreisjes', kun je vragen: “

- Waarom willen jullie meer schoolreisjes? Voor fun, of om te leren?
- Waar zou je dan heen willen met schoolreisje?
- Wie betaalt dat dan? Ouders? De school? Jullie zelf?

Op deze manier moeten ze zichzelf als partij echt verantwoorden: hoe kunnen deze ideeën gerealiseerd worden, en wat is de achterliggende gedachte? Dit is immers belangrijk om te weten wanneer je op een partij stemt.

4. Stemmen (30-40 minuten)

Als alle groepjes zijn geweest, dan mag er gestemd worden! Deel de stembriefjes (p. 28) uit—elk kind krijgt er één. Iedereen schrijft in stilte zijn stem op (het nummer / de naam van het groepje).

Je mag *niet* op je eigen groepje stemmen en je kijkt niet op elkaars briefje. Iedereen vouwt zijn briefje een keer dubbel en stopt ze in de stembus.

Wijs vervolgens twee kinderen aan, zij worden de stemmentellers. De ene mag telkens een stem uit de stembus halen en voorlezen wie erop staat, en de ander turft op het bord de stemmen achter de nummers van de groepen of achter de werkbladen. Het winnende groepje verdient een groot applaus en hun werkblad zal worden gegeven aan de echte directrice / directeur van de school!

5. Reflectie (40-45 minuten)

Afsluitende vragen kunnen zijn:

- Vond je dit een goede manier om een nieuwe directeur te kiezen?
- Hebben kinderen betere ideeën voor de school dan volwassenen?
 - Waarom bepalen volwassenen vaak wat kinderen moeten doen?

En als laatst:

- Wat heb je vandaag geleerd?

Op de volgende pagina is het werkblad weergegeven (één per groepje van drie), en erna volgt een pagina met stembriefjes (één per leerling).

PARTIJNAAM:

Onze plannen zijn:

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Ik stem op:

.....

Les 5: Morele dilemma's – Mag een arme man een brood stelen voor zijn kinderen?

Introductie voor de leerkracht:

Een deelgebied van de filosofie is de *ethiek*, waarbij wordt nagedacht over “het juiste handelen”. Bij ethiek worden vaak morele dilemma's besproken, om er zo achter te komen welke regels een mens zou moeten volgen. Dit klinkt abstract, maar de vraagstukken zijn vaak juist intuïtief, en nodigen uit tot kritische reflectie en discussie. Samen kunnen we alle mogelijkheden afgaan.

In deze les vragen we ons onder andere af of een arme man een brood mag stelen om zijn kinderen eten te geven, of een baas een meisje mag ontslaan vanwege haar burka, en of je een hond mag opeten, als je ook een koe mag opeten. Op deze manier leren kinderen dat er situaties bestaan waarvoor niet direct duidelijk is wat je zou moeten, of mogen doen, en dat we door er met elkaar over te praten verschillende posities kunnen begrijpen. Er bestaat veel ruimte voor discussie, en er zijn aardig wat morele dilemma's. Inventariseer bij de groep welke hen het meest aanspreekt, zodat die in het klasgesprek behandeld kan worden.

Lesopbouw:

- 0-15 min Introductie: morele dilemma's
- 15-30 min Groepswerk
- 30-40 min Napraten groepswerk
- 40-45 min Reflectie

Vorbereiding:

- Print voor elk groepje van drie een stapeltje kaartjes (A5, zie p. 33-34)

1. Introductie (0-15 minuten)

Reflecteer op vorige week: wie weet nog waar we het over hadden?

Vandaag gaan we het hebben over *morele dilemma's*.

- Wie weet er wat een moreel dilemma is?

Als niemand dat weet, vraag dan of er iemand weet wat een *dilemma* is. Leg dan uit: *Een moreel dilemma is een situatie waarin je niet weet wat het juiste is om te doen. Laten we beginnen met een moreel dilemma, zodat we beter weten wat het is.*

Marta's broertje is erg ziek, en het enige medicijn ligt bij de buurman. Hij heeft het medicijn pas ontdekt, en hij wil er veel geld mee verdienen. Het kostte hem 1000 euro om het te maken, maar hij verkoopt het voor 10.000 euro.

Marta weet dat, en ze heeft met allerlei acties en donaties €5000 euro opgehaald. Ze gaat langs bij de buurman om te onderhandelen. Maar hij houdt voet bij stuk: hij wil er 10.000 voor hebben.

Mag Marta nu inbreken bij de buurman om het medicijn te stelen?

Hier begint het gesprek. Waarschijnlijk bestaan er verschillende meningen in de klas, en zal het gesprek vanzelf ontstaan; je kunt altijd vragen 'heeft er iemand een *andere* mening, of een *ander* argument?'. Het kan ook zijn dat de meerderheid naar één mening neigt, dan kun je zelf het tegenwicht bieden door vanuit de andere kant vragen te stellen:

- Als iedereen zegt: Nee, want je mag niet stelen. De apotheker is in zijn recht om er zoveel geld voor te vragen.
 - o Vraag dan: ok, maar dan blijft er nog de vraag: zou je het wel doen?
 - o Waarom zou je iets doen wat eigenlijk niet mag?
 - o Is "niet stelen" dan wel zo'n goede regel? Zou deze niet aangepast moeten worden naar "je mag niet stelen, tenzij...?"

- Als iedereen zegt: Ja, omdat het redden van een leven belangrijker is dan het volgen van de wet.
 - o Vraag dan: maar waarom is die wet er dan?
 - o Zou de wet dan aangepast moeten worden naar "je mag niet stelen, tenzij...?"
 - o En hoe bepaal je dan die "tenzij"? Mag het dan ook al als iemand een griepje heeft? Waar ligt de grens, en wie bepaalt die?

Wanneer iedereen zegt: ja, je mag het wel stelen, (of ja, ik zou het wel stelen), kan de volgende aanvullende informatie worden gegeven:

Stel dat de buurman er 10.000 voor vraagt, omdat zijn vrouw ook ziek is, en hij kan met die 10.000 haar operatie betalen. Hij heeft het medicijn maar één keer. Mag je het dan nog stelen?

Bij zo'n dilemma zijn er verschillende regels met elkaar in conflict. In dit geval: je mag niet stelen, en je moet voor je familie zorgen.

Vaak is het heel moeilijk om te besluiten wat je in zo'n situatie moet doen. Er zijn goede argumenten om het ene te doen, maar ook goede argumenten om het ander te doen. Het helpt daarbij om alle mogelijkheden langs te gaan, en met elkaar de verschillende argumenten te bedenken. Daarom gaan we nu in groepjes verschillende morele dilemma's bespreken.

2. Groepswerk (15-30 minuten)

Uitleg:

In groepjes van drie gaan jullie nu kijken naar verschillende morele dilemma's. Die staan op kaartjes (zie p. 33-34). Elk kaartje bespreek je met elkaar. Het is belangrijk om naar ieders mening te luisteren. Dus niet meteen gaan roepen wat je zelf vindt, maar met elkaar erachter komen welke verschillende meningen er bestaan in je groepje, en waarom die meningen er zijn. Laat bij elk kaartje dus iedereen aan het woord, en stel elkaar de vraag: "waarom vind je dat?"

Op het kaartje schrijven jullie telkens op wat de verschillende meningen zijn uit het groepje (mag ook achterop).

3. Napraten groepswerk (30-40)

Welk dilemma vonden jullie het interessantst? (Hier kan gestemd worden; er is tijd om er twee te bespreken). Wanneer ze er zelf voor hebben gekozen, zal er waarschijnlijk genoeg gesprekstof zijn. Vragen die je kunt stellen om structuur in het gesprek te vinden zijn:

- Wat is er interessant aan dat dilemma?
- Hoe zijn de meningen verdeeld? Wie zou X doen, en wie zou Y doen (vingers)?
- Waarom zou jij X doen?
- Waarom zou jij Y doen?
- Een dilemma ontstaat vaak omdat er verschillende regels met elkaar in strijd zijn. In het begin zagen we: *je mag niet stelen* in strijd met *je moet voor je familie zorgen*. Welke regels zijn in dit geval met elkaar in strijd? Dus: waar komt het dilemma vandaan?
- Wat vind je ervan dat hij een andere mening heeft dan jij? (Wil je hem graag overtuigen, accepteer je het?)

4. Reflectie (40-45)

- Wat hebben jullie vandaag geleerd?
- Hebben jullie zelf wel eens een moreel dilemma gehad? Kun je uitleggen waarom het een moreel dilemma was (dus, welke twee regels met elkaar in strijd zijn?)

Op de volgende pagina's zijn de kaartjes weergegeven (zes kaartjes per groepje).

Fatma is moslim en draagt daarom een burka. Ze werkt in een winkel, en haar baas vraagt haar de burka af te doen, anders wordt ze ontslagen. Vind je dat de baas dat mag eisen?

Je klasgenootje is vroeger gepest door Pim. Nu, 2 jaar later, gaat zij Pim pesten, om te laten zien hoe het voelt. Ben je het met je klasgenootje eens?

Een arme man steelt een brood omdat hij zijn kinderen te eten moet geven.

Zoals elke winkeldief krijgt hij een boete van 150,-. Ben je het daarmee eens?

Je staat op een brug over een autoweg. Over die weg rijdt een vrachtwagen. Je ziet dat de remmen niet werken, en hij rijdt zo op 3 mensen af. Naast jou staat een dikke man. Als je hem van de brug duwt, dan gaat alleen hij dood. Anders gaan de 3 mensen dood. Duw je de man?

Een vrachtwagenchauffeur rijdt op een smalle weg. Hij ziet voor zich aan zijn kant van de weg 2 wandelaars, en aan de overkant 1 fietser. Zijn remmen werken ineens niet meer! Als hij niets doet, rijdt hij de 2 wandelaars dood. Als hij naar links stuurt, rijdt hij 1 fietser dood. *Moet* hij sturen?

De Chinese buurman nodigt je uit voor het eten. Hij heeft er heel erg zijn best op gedaan op het diner. "Er zit hondenvlees door!", vertelt hij trots. Eet jij het?

Les 6: Gedachten – Kun je stoppen met denken?

Introductie voor de leerkracht:

We hebben al een les gehad over *denken*; toen vroegen we ons voornamelijk af wat er wel, en wat er niet kan denken (een schaakcomputer, een baby, een vogel?). We hebben nog niet gekeken naar onze *eigen* gedachten. Wat gebeurt daar allemaal in ons hoofd? Kunnen we grip krijgen op onze eigen gedachten? Dat gaan we proberen, in deze les, door de eigen gedachten te tekenen of op te schrijven. Daarnaast vragen we ons af of kinderen aan andere dingen denken dan volwassenen en of we ook wel eens *stoppen* met denken. Kinderen worden in deze les gestimuleerd hun eigen gedachten nauwkeurig te aanschouwen, wat kan bijdragen aan hun inzicht in hun eigen denkproces.

De opdracht kan ook gekoppeld worden aan een les beeldende vorming. Er kan meer tijd voor worden genomen, en er kan gewerkt worden met verf.

Lesopbouw:

0-20 min	Introductie: stellingenspel
20-30 min	Tekenen/opschrijven van eigen gedachten
30-40 min	Napraten opdracht
40-45 min	Reflectie

Vorbereiding:

- Neem een rood/groen-kaartje mee voor elk kind
- Leg papier klaar voor de opdracht: 1 A4 per kind

1. Introductie: stellingenspel (0-20 minuten)

Reflecteer op vorige week: wie weet nog waar we het over hadden?

Vandaag gaan we het hebben over *gedachten*. We beginnen met een stellingenspel.

Uitleg:

Iedereen krijgt een rood/groen-kaartje (kaartje aan de ene kant rood, aan de andere kant groen). Ik lees telkens een stelling voor, en je bedenkt voor jezelf of je het ermee *eens* of *oneens* bent. Eens? Steek de groene kant omhoog. Oneens? De rode kant. Luister

goed naar elkaars argumenten, zodat je je eigen mening bijstelt wanneer je overtuigd raakt; dan mag je ook van kleur wisselen.

De stellingen zijn:

- Volwassenen denken aan andere dingen dan kinderen.
- Mijn gedachten zijn in kleur.
- Soms denk ik wel eens aan helemaal *niets*
- Je kunt denken wat je wil.
- Ik denk in woorden.
- Een jaar geleden dacht ik aan heel andere dingen dan waar ik nu aan denk (dit laat kinderen reflecteren op hun eigen ontwikkeling)

2. Teken en/opschrijven van eigen gedachten (20-30 minuten)

Uitleg:

We gaan nu kijken naar onze eigen gedachten. Wat gebeurt daar precies in je hoofd? Heb je enig idee? Is het een warboel aan gedachten, of gebeurt alles heel precies, stap voor stap? Denk je ook wel eens helemaal niets?

Je mag nu je gedachten gaan tekenen. Iedereen krijgt een leeg A4-vel, waarop je eerst een grote gedachtewolk tekent (doe dit voor op het bord). Daarin ga je vervolgens tekenen waar jij allemaal aan denkt. Maar teken ook hoe je voor je ziet wat er in je hoofd gebeurt: chaos? Veel kleuren? Orde? Helemaal vol? (Doe dit ook voor op het bord). Probeer heel precies stil te staan bij je eigen gedachten. Het kan helpen om daarvoor even je ogen en oren dicht te doen.

Deze opdracht kan ook gekoppeld worden aan een les beeldende vorming. Er kan meer tijd voor worden genomen, en er kan gewerkt worden met verf.

3. Napraten opdracht (30-40 minuten)

De opdracht was waarschijnlijk niet makkelijk. In het klasgesprek kunnen we ervaringen uitwisselen:

- Was het moeilijk om je eigen gedachten te tekenen?
- Wat was moeilijker: erachter komen *wat* je denkt, of erachter komen *hoe* gedachten eruit zien?
- Ben je daar door deze opdracht achter gekomen, of kan dat niet?
- Kun je stoppen met denken? Dus: denk je ook wel eens aan helemaal *niets*?

Deze laatste vraag kan gevolgd worden door een oefening: *laten we allemaal muisstil zijn, en onze ogen dichtdoen. Probeer aan helemaal niets te denken, voor een halve minuut. Ik zal aangeven wanneer de halve minuut voorbij is.*

- Lukte dat?—laat verschillende kinderen hier hun ervaring vertellen.

4. Reflectie (40-45 minuten)

Als afsluiting kunnen de volgende vragen worden gesteld:

- Heb je nu meer inzicht gekregen in je eigen gedachtes? Of is dat nog steeds moeilijk?
- Weet je nu beter hoe een gedachte eruitziet?
- Wat heb je geleerd vandaag?

Les 7: Mens vs. Robot – Kan een robot *echt* bang zijn?

Introductie voor de leerkracht:

Mensen hebben *gevoelens*, een *geest*, een *ziel*, *verstand*, een *vrije wil*, een *bewustzijn*, en ga zo nog maar even door. Hierom verschillen we zowel van dieren, als van heel slimme computers.

Althans, dat wordt beweerd. Want wat zijn *gevoelens* nu precies, en hoe kunnen we zeker weten dat de buurman die heeft, maar de hond en de computer van de buurman niet? Wat is een *geest* precies, en hoe kunnen we zeker weten dat...? En zo kunnen deze vragen gesteld worden voor al het bovenstaande.

In deze les denken we na over het speciale van de mens, door de mens te vergelijken met robots die geprogrammeerd zijn om de mens na te bootsen. Van verschillende robots (een chatbot en een robot met vlieg angst in een filmpje) zullen we ons afvragen in hoeverre zij misschien gevoelens hebben, of een vrije wil – of zullen we daar nooit achter komen?

Lesopbouw:

0-15 min	Introductie: chatbot Marieke
15-25 min	Stellingen in tweetallen
25-35 min	Napraten stellingen
35-40 min	Filmpje Jules
40-45 min	Reflectie

Vorbereiding:

- Print voor elk tweetal een A4 met stellingen (zie p. 42)

1. Introductie (0-15 minuten)

Reflecteer op vorige week: wie weet nog waar we het over hadden?

Vandaag gaan we het hebben over de mens: het is namelijk best bijzonder wat een mens allemaal kan doen, zeker wanneer we het vergelijken met andere dieren, of met machines.

Het is moeilijk om erachter te komen hoe dingen in ons hoofd precies gaan. Een manier

om daar dingen over te ontdekken, is om robots te bouwen, dat zijn vaak computers. Op die manier kun je er ook achter komen wat het nu precies is, dat speciaal is aan mensen

Inventariseer:

- Wat kan een mens zoal, wat een machine nooit zou kunnen?

Waarschijnlijk hebben ze hier al een hoop ideeën. Er kan al een filosofisch gesprek ontstaan. Wanneer ze nog niet hebben begrepen waar het nu om gaat, of ze kunnen niks bedenken, kun je suggesties doen:

- Een gesprek voeren?
- Iets voelen?
- Verliefd worden?
- Echt boos zijn?
- Huilen?
- Hard rennen?
- Zelf een keuze maken?
- Denken?

Wanneer er verschillende dingen zijn genoemd, en er misschien een filosofisch gesprek is geweest, kun je de chatbot Marieke introduceren:

Dingen die wij heel makkelijk vinden, zijn voor een machine vaak heel moeilijk (trap oplopen, een gesprek voeren), en dingen die wij heel moeilijk vinden, zijn voor een machine vaak heel makkelijk (heel moeilijke rekensommen). Laten we nu eens kijken naar één zo'n ding dat wij heel makkelijk vinden: een gesprek voeren.
Chatbot marieke <http://internetvraagbaak.nl/programe/src/jsrs/jsrschat.html> - open de chatbot.

- Wat zullen we vragen aan Marieke?
 - o (hoeveel is $2 + 2$?)
 - o hoeveel is oneindig + 1?)
- Wat gaan we aan Marieke vragen om erachter te komen of ze een mens of een robot is?
- Denk je dat zo'n chatmachine ooit zo zou kunnen worden, dat wij echt denken dat er een mens achter zit?
 - o Wat zou er dan nog moeten veranderen aan Marieke?
 - o Zou het chatten met Marieke dan even gezellig kunnen zijn als het chatten met een vriend of vriendin?

2. Stellingen in tweetallen (15-25 minuten)

Uitleg

Elk tweetal krijgt drie stellingen (zie p. 42). In de tweetal zeg je nog niet meteen aan elkaar of je het er mee eens bent of niet! Want *eerst* ga je per stelling *voor beide mogelijkheden* een serieus argument verzinnen. Je bedenkt dus een argument *voor* de stelling, en een argument *tegen* de stelling, en je schrijft ze allebei op. Pas *daarna* vertel je aan elkaar of je het eens of oneens met de stelling bent. Achteraf bespreken we argumenten van *beide* kanten.

3. Napraten stellingen (25-30 minuten)

Er kan gestemd worden over welke stelling het klasgesprek gaat. Deel vervolgens de klas in twee helften: *eens* en *oneens*. Als het goed is kunnen leerlingen beide kanten van de stelling verdedigen, omdat ze hier net argumenten voor verzonnen hebben. Wijs om en om kinderen van de twee kanten aan, die zijn kant mag verdedigen. Benadruk hierbij dat ze moeten *reageren* op wat er aan de andere kant gezegd wordt.

4. Filmpje Jules (30-40 minuten)

We gaan nu een filmpje kijken van een robot die een vliegreis moet maken. De robot is in Amerika gemaakt, maar er zijn mensen in Engeland die hem willen onderzoeken. Maar er is een probleem: de robot *wil* helemaal niet zo'n verre reis maken. Hij heeft vliegangst, en gaat bovendien zijn "familie" missen. We gaan nu kijken naar het filmpje: <http://www.youtube.com/watch?v=RNKLuXUh3M4>

Discussie zal waarschijnlijk vanzelf ontstaan. Om het gesprek filosofisch te houden zijn kunnen deze vragen gesteld worden.

- Wie vindt Jules zielig? (Vingers)
- Waarom vinden degenen die hun vinger *niet* opsteken Jules niet zielig?
- Is Jules *bang*?
 - o Heeft Jules *gevoelens*?
- Kan Jules *denken*?
- Jules gaat dus op reis. Hij moet in het bagagevak, in een koffer. Vind je dat hij een zitplaats moet krijgen?

5. Reflectie (40-45 minuten)

- Kun je je voorstellen dat Jules verder wordt gebouwd, (ziet er nog beter uit, betere stem, en kan prima antwoorden geven) zodanig dat hij niet van een mens te onderscheiden is?
 - o Is er dan nog een verschil?
- Wat hebben jullie geleerd vandaag?

Op de volgende pagina's zijn de stellingen weergegeven (1 A4 per tweetal).

Een mens is eigenlijk ook een soort robot.

Eens, want:

Oneens, want:

Als Marieke beter geprogrammeerd is, zou ik wel bevriend met haar kunnen raken.

Eens, want:

Oneens, want:

Een robot kan ook gevoelens hebben.

Eens, want:

Oneens, want:

Les 8: De dood – kunnen we ooit weten wat er na de dood is?

Introductie voor de leerkracht:

In deze laatste les behandelen we een onderwerp dat kinderen van deze leeftijd veel bezighoudt: de dood. En precies omdat dit een onderwerp is waar zij graag over willen praten, mogen ze deze week *zelf* filosofische vragen verzinnen. We zijn nu aan het einde van deze lessenreeks, dus de kinderen zullen waarschijnlijk een goed idee hebben van wat een vraag *filosofisch* maakt.

Deze les vergt een goede voorbereiding op verschillende gesprekken, omdat je van tevoren nog niet weet waar de klasgesprekken over zullen gaan; de kinderen bedenken immers de filosofische vragen. Wel zijn er hier verschillende mogelijkheden aangegeven, met vervolgvragen.

Als laatst bevat deze les ook tien minuten 'reflectie op filosofie'. Dit is namelijk de laatste les uit een reeks, en het kan zowel voor de leerkracht als voor de leerlingen veel inzichten geven wanneer er wordt teruggeblikt, en gevraagd wat we hier nu van geleerd hebben / leren.

Lesopbouw:

- 0-15 min Introductie dood, filosofische vragen bedenken
- 15-30 min Bespreking van die filosofische vragen
- 30-45 min Reflectie op filosofie

Vorbereiding:

- Print voor iedereen een reflectieformuliertje (A4 of A5, zie p. 47)

1. Introductie (0-15 minuten)

Reflecteer op vorige week: wie weet nog waar we het over hadden?

Vandaag gaan we het hebben over *de dood*.

Normaal kom ik altijd met de vragen bij filosofie, en gaan we daarover nadenken. Maar ik weet zeker dat jullie over dit onderwerp zelf heel wat vragen hebben. Daarom mogen jullie nu, alleen of samen met je buurman/buurvrouw, filosofische vragen opschrijven over de dood.

Maar voordat we dat doen, vragen we ons af:

- Wat is een filosofische vraag?
 - o Er is geen eenduidig antwoord op
 - o Je kunt er een mening over hebben
 - o Je kunt er over discussiëren

Vervolgens mogen de kinderen alleen of in tweetallen filosofische vragen over de dood opschrijven.

2. Bespreking van die filosofische vragen (15-30 minuten)

Het klasgesprek gaat vervolgens over de vragen die de kinderen op hebben geschreven. Inventiseer eerst welke vragen kinderen hebben opgeschreven en schrijf deze op het bord (let goed op vragen die eigenlijk hetzelfde zijn maar anders geformuleerd; deze hoeven niet opnieuw worden opgeschreven).

Vervolgens mag iedereen voor zichzelf bedenken welke vraag je het liefst wil bespreken. We stemmen, gewoon met vingers, over welke vragen we het gaan hebben. Er is tijd voor twee vragen.

Vragen die waarschijnlijk komen zijn:

- Wat is er na de dood?
 - o Bestaat de hemel?
 - o Is er leven na de dood?
- Wat is de dood?
- Wat gebeurt er als je dood gaat?
 - o Wat gebeurt er met je ziel / geest?

Deze vragen zijn hieronder verder uitgewerkt in sub-vragen, die je kunnen helpen bij de voorbereiding van de lessen. Met een goede voorbereiding kun je dit klasgesprek beter begeleiden, en heb je meer inzicht in de vervolgvragen die eventueel gesteld kunnen worden.

- **Wat is er na de dood?**
 - o Is dat hetzelfde als wat er is voor je geboren wordt?
 - o Zo ja, waarom zijn mensen dan bang voor de dood; we weten toch allemaal hoe het is?
 - o Of weten we niet hoe het is?
 - o Niks?
 - Hoe kan er *niks* zijn?
 - Waar gaan je gedachten dan heen?
 - Is dan alles wat je ooit geleerd hebt voor niks?
 - Waarvoor leef je?

- **Bestaat de hemel?**
 - Wat is een hemel?
 - Hoe zou de hemel eruit zien?
 - **Is er leven na de dood?**
 - Wat bedoel je met die vraag? Want als er leven na de dood is, dan zou je toch niet dood zijn?
 - **Ik denk dat er niks is, maar zij denkt dat er een hemel gaat, want zij gelooft in god.**
 - Gaan dan alle christenen naar de hemel, terwijl mensen die nergens in geloven, gewoon verdwijnen, en hindoeïsten komen in een ander lichaam?
- **Wat is de dood?**
- Wat is leven?
 - Heeft het te maken met je ziel / geest / lichaam?
 - Wat is je ziel / geest / lichaam?
 - Hoe staan deze tot elkaar in verhouding?
 - Als een robot stuk is, is 'ie dan ook dood?
- **Wat gebeurt er als je doodgaat?**
- Ziel/geest uit je lichaam?
 - Wat is je ziel / geest? Is daar een verschil tussen?
 - Waar gaat 'ie dan heen?
 - Kan 'ie zomaar verdwijnen?
 - Is je lichaam zelf dan niks waard?

3. Reflectie op filosofie (30-45 minuten)

We zijn aan het einde beland van de filosofielessen. We hebben allerlei verschillende onderwerpen gehad. Laten we eens kijken of we samen alle onderwerpen nog weten! *Schrijf de onderwerpen die de kinderen weten op het bord, en vul aan wat ze niet meer weten.*

1. Denken
2. Geluk
3. Oneindigheid (heleal, getallen)
4. Democratie
5. Morele dilemma's
6. Identiteit
7. Mens vs. robot
8. De dood

We gaan nu eens voor onszelf terugblikken op de lessen. Daarvoor mag iedereen het reflectieformuliertje (zie p. 7) invullen.

De laatste vraag kan zijn:

- Wat hebben jullie bij de filosofielessen geleerd?

Filosofie

Wat vond je de leukste les?

